

“DİNDAR KADIN”IN ÇALIŞMA HAYATINDA YER ALMASININ DİNÎ ANLAYIŞ VE YAŞANTISI AÇISINDAN SONUÇLARI*

❦

*Sümeyra ÜNALAN TURAN***

ÖZET

Bu makalede kamusal alanın seküler diline dindar kimlikleriyle eklemlenen kadınların çalışma hayatına girdikten sonra, dinî anlayış ve uygulamalarında meydana gelen değişimler incelenmiştir. Kamu kuruluşlarında çalışan, kendisini “dindar” olarak tanımlayan kadınlarla yapılan derinlemesine mülakatlarla, dindar kadınların çalışma hayatından önceki ve sonraki dini tutum, ibadet ve hassasiyetlerini mukayese etmek amaçlanmış, dindar kadının şekilsel-zihinsel değişim evreleri ve bu değişimlerin sebepleri ortaya konmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Çalışma Hayatı, Dindar Kadın, Kamusal Alan, Dinî Anlayış, Dinî Uygulama

* Bu makale “Çalışma Hayatının Dindar Kadının Dinî Anlayış ve Uygulamalarına Etkisi Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma” adlı yüksek lisans tezine ait verilerden yararlanılarak hazırlanmıştır.

** Arş. Gör.,Uludağ Üniversitesi, Din Sosyolojisi Ana Bilim Dalı.

GİRİŞ

Türk kadını, Tanzimat'la başlayan, II. Meşrutiyet'le hızlanan, Cumhuriyet'le devlet politikası hâline gelen Batı eksenli modernleşme hareketlerinin kilit noktası olmuştur. Tanzimat Fermanı'nda doğrudan kadınlarla ilgili hükümler yer almamasına rağmen bu dönemde kadınlara birtakım hukukî haklar verilmiştir. Kızlara, örgün eğitim veren modern kurumlarda eğitim görme imkânı Tanzimat'la sunulmuş, Meşrutiyet'te ise kızlar için bu imkânlar genişletilmiştir. Ebelik, öğretmenlik ve sanat eğitimi alan kızlar Osmanlı'nın meslek sahibi ilk kadınları olmuştur. Balkan Savaşları ve I. Dünya Savaşı ile savaşa giden erkeklerin yerini kadınlar almış, postane memurluğundan berberliğe; fabrika işçiliğinden fotoğrafçılığa birçok meslek dalında kadınları görmek mümkün hâle gelmiştir.

Özellikle II. Meşrutiyet dönemi, kadının daha fazla kamusal alana katılmasının, kentsel mekânlarda dolaşmasının, toplumsal görünürlük kazanmasının gözlemlendiği bir dönem olmuştur. Kentli kadınlar moda, eğlence, eğitim ve çalışma gibi yollarla haremlik-selamlık geleneğini kırarak toplumsal yaşama erkeklerle bir arada katılmış ve sonuç olarak mahrem alandan sıyrılarak hem kıyafet açısından hem de toplumsal düzeyde görünürlük kazanmışlardır (Göle, 2010: 70-77).

Cumhuriyet döneminde, Meşrutiyet döneminden farklı olarak devlet eliyle gerçekleştirilmeye çalışılan medenîleşme siyaseti kadın bedeni üzerinden yürütülmeye çalışılmıştır (Barbarosoğlu, 2009: 163). Kadınların kamu alanına katılımının peçe ve çarşafın kalkmasını, zorunlu karma eğitimi, kadınlara oy hakkının tanınmasını ve toplumsal yaşamda kadınla erkeğin kaynaşmasını zorunlu kıldığı (Göle, 2008 :118-119) düşünülmüş, bunun için de kadının mahrem alana ve ikincil konuma itilişinin zemini olarak görülen geleneksel İslamî Osmanlı toplumuyla bağları koparmayı hedefleyen bir dizi reform yürürlüğe konulmuştur. Cumhuriyet tarihi boyunca örtüsüz, eğitilmiş ve meslek sahibi kadın profilleri çeşitli vesilelerle görünür kılınarak bu alanın sekülerleşmesi ve homojenleşmesi sağlanmaya çalışılmış (Çayır, 2009:43), yeni devletin modernliği, en etkileyici biçimde rejimin tanıtımının simgesi hâline gelen kadın imgeleri yoluyla yansıtılmıştır (Kandiyoti, 2013: 236). Kamu görevlisi olarak Cumhuriyetin yararına çalışan kadın, öğretmen olarak eğiten kadın, spor karşılaşmaları ile güzellik ya-

rışmalarına katılarak kendi bedeninde özgürleşen, sahnede rol alarak dinî yasaklarca imkânsız kılınan işlere girişen, lokantalarda yemek yiyip araba kullanarak şehrin mekânlarında kendine yer edinen kadın şeklinde özetlenebilecek yeni roller kadınların kamudaki görünürlüklerini arttırmıştır (Göle, 2009: 26).

Özel alanda kalma/örtünme bileşimi, İslamî gelenekselliğin göstergesi olarak bir uçta yer alırken kamusal alana katılma/başı açık olma Türk modernliğinin göstergesi olarak skalanın öteki ucuna yerleştirilmiştir. Bu net ölçekleme çabalarını ve çözümlenmeleri çıkmaza sokan olgu ise kamusal alana örtülü olarak çıkma talepleridir (Erkilet, 2004: 15). Kendine özgü tarihsel, toplumsal ve konjonktürel gelişmelerin bir sonucu olan bu kutuplaşmadan belki de en fazla etkilenen kesim, kamusal alanda yer almak isteyen başörtülü kadınlar olmuştur.

Cumhuriyetin ilk yıllarında dindar kadınlar ve erkekler kamusal alana girişi engelleyen yasaklardan ziyade bizzat kamusal alanın kendisini protesto ederek yapısı seküler mantık ile kurgulanmış kamuya ait olmak istememişlerdir (Barbarosoğlu, 2012: 52-53). Dindar ailelerin kızlarını okullara göndermeme şeklindeki tutumu 1950'lerden itibaren kırılmaya uğramış, kız çocukları resmî okullara gitmeye başlamıştır (Şişman, 1996: 59). Başlı açık okumayı zaruret telakki eden ilk dindar nesil başını üniversiteyi bitirdikten sonra örtmüş ve genellikle halka doğrudan hizmet edebileceği öğretmenlik ve doktorluk mesleğini seçmiştir ve sayıları az olduğu için gözlerden uzak olmaları zor olmamıştır (Şişman, 2004: 28). Örtülü kadının kamusal alanda varlığına ilişkin ilk sorun 1968 yılında Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi öğrencisi Hatice Babacan'ın derslere alınmamasıyla ortaya çıkmıştır. Bu durum, örtünün kamusal bir sorun olarak varlığını ortaya koymakla birlikte, konunun yaygın biçimde tartışılması için 80'li yılları beklemek gerekmiştir (Kubilay, 2010: 78). Üniversitelerde başörtülü öğrencilerin sayısı 1970-1980 yılları arasında daha sınırlı iken 1980-1990 yılları arasında yasakların şiddetine rağmen artış göstermiştir (Barbarosoğlu, 2005: 95).

Başörtülü kadınların 80'lerde üniversitelerde başlayan kamusal görünürlüğü 90'larda meslek sahibi doktor, avukat ve öğretmenlere dönüşmüştür (Çayır, 2009: 63). 90'lı yıllardan itibaren sayıları her geçen gün artarak kamusal alana dindar kimlikleriyle eklemlenen kadınlar,

bir yandan kamusal alanın mesai saatlerine uyma zorunluluğu diğer yandan farz ibadetleri yerine getirme yükümlülüğü arasında kalmışlardır. Hazırlanan bu çalışmada her tür dinî simge ve ortamdan arındırılmış olan çalışma hayatının dindar kadının dinî yaşantısı ve anlayışını ne şekilde etkilediği ele alınmaktadır. Araştırmada kamusal alana dahil olan dindar kadınların çalışma hayatına atılmalarıyla dinî yaşamlarında gözle görülür şekilde meydana gelen değişimleri, dinî tutum, inanış ve anlayışlarında, ayrıca temel dinî pratikleri yerine getirme noktasındaki hassasiyetlerinde yaşanan farklılıkları, şekilsel ve zihinsel olarak geçirdikleri değişimleri ortaya koymak amaçlanmıştır.

Problem ve Yöntem

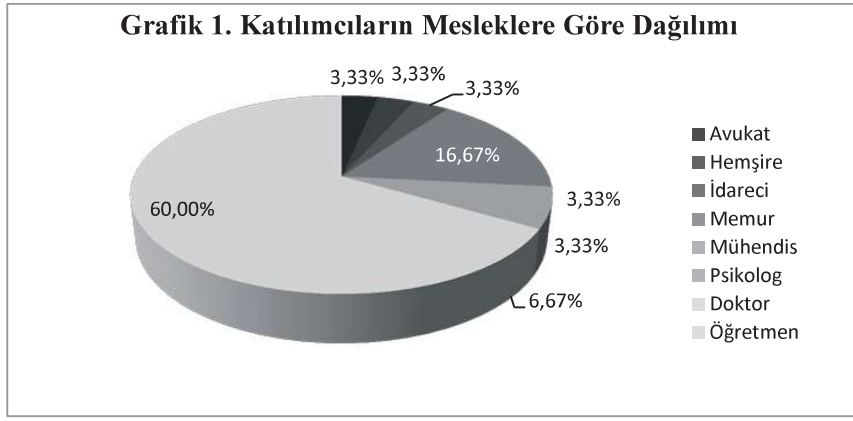
Araştırmanın odaklandığı temel problem çalışma hayatının dindar kadınların dinî anlayış ve uygulamalarında ne gibi değişimler meydana getirdiğidir. Araştırma kapsamında İstanbul, Bursa ve Sakarya şehirlerinde kamu kuruluşlarında çalışmakta olan kendisini “dindar” olarak tanımlayan ve çevre tarafından da “dindar” olarak algılanan 30 kadınla derinlemesine mülakat yapılmıştır. Örneklem grubu seçilirken dini yaşama boyutları farklı olan ancak iş hayatında yaşanan zorlukları ele vermesi açısından namaz kılma ve oruç tutma paydasında birleşen kadınlar seçilmiştir. Sağlıklı sonuçlar elde edilebilmesi için örneklem, 24-50 yaş arasında ve çeşitli mesleklerden olan, başı örtülü/açık, çalışma hayatı sonrasında örtünen/açılan, dinî bir gruba bağlı olan/olmayan kadınlardan seçilmiştir. Mülakatlar 2013 yılında kamuda serbest kıyafet yönetmeliği çıkmadan önce Mart-Mayıs ayları arasında gerçekleştirilmiştir.

Araştırmacının da öğretmenlik mesleğine ilişkin tecrübe sahibi olması, buna bağlı olarak mesleğin çalışma şartlarına, dinî ibadet ve ritüelleri uygulama noktasında karşılaşılan sorunlara aşinalığı nedeniyle katılımcılar, ağırlıklı olarak öğretmenlik mesleğinden seçilmiştir. Ancak farklı çalışma koşullarına sahip diğer mesleklerden kadınlarla da mesleklerin öğretmenlikten farklılık arz eden yönlerini ortaya koyabilmek adına görüşmeler yapılmıştır. Örneklem grubuna, önceden belirlenmiş açık uçlu sorular sorulmuş ve görüşmeler ses kayıt cihazı kullanılarak kayıt altına alınmıştır. Katılımcıların kurum bilgileri ve gerçek isimleri saklı tutulmuştur.

ARAŞTIRMAYA KATILANLAR VE NİTELİKLERİ

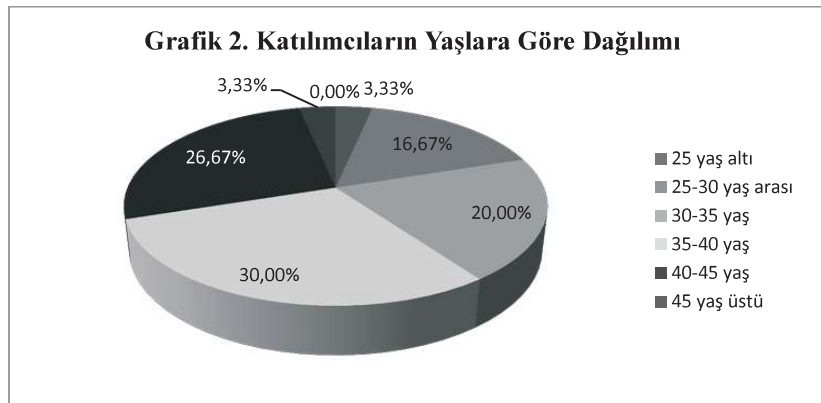
Mesleklere Göre Dağılım

Katılımcıların meslek dağılımları Grafik 1'de görüldüğü gibi %3.33 (1 kişi) avukat, %3.33 (1 kişi) hemşire, %3.33 (1 kişi) idareci, %3.33 (1 kişi) mühendis, %3.33 (1 kişi) psikolog, %16.67 (5 kişi) memur, %6,67 (2 kişi) doktor, %60 (18 kişi) öğretmen şeklindedir.

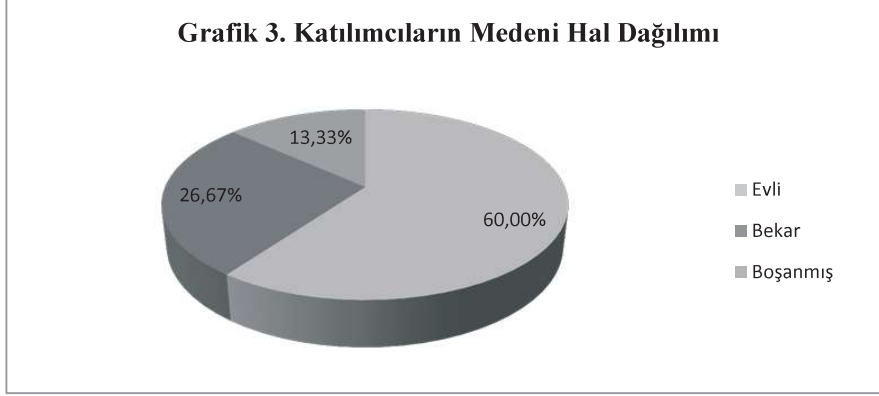
Yaşa Göre Dağılım

Katılımcıların %3.33'ü (1 kişi) 25 yaşının altında, %16.67'si (5 kişi) 25-30 yaşları arasında, %20'si (6 kişi) 30-35 yaşları arasında, %30'u (9 kişi) 35-40 yaşları arasında, %26.67'si (8 kişi) 40-45 yaşları arasında, %3.33'ü (1 kişi) ise 45 yaşının üzerindedir.

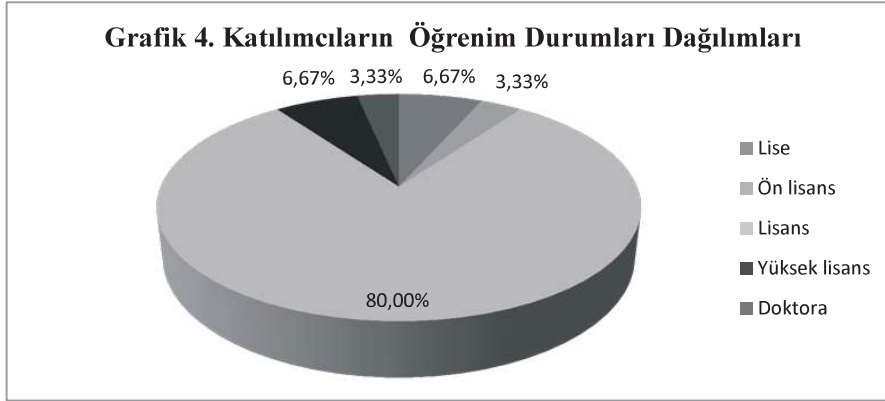
Medeni Hâl Dağılımı

Katılımcıların %60'ı (18 kişi) evli, %26.67'si (8 kişi) bekâr, %13.33'ü (4 kişi) ise boşanmış durumdadır.

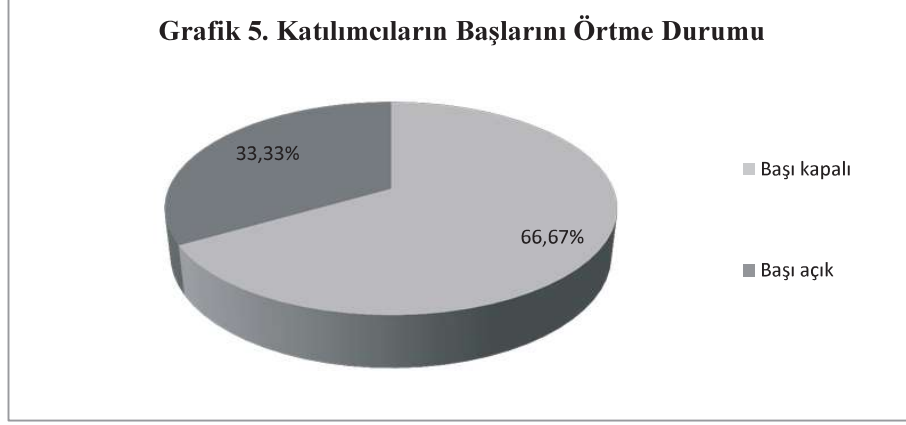
Öğrenim Durumuna Göre Dağılım

Katılımcıların %6.67'si (2 kişi) lise, %3.33'ü (1 kişi) ön lisans, %80'i (24 kişi) lisans, %6.67'si (2 kişi) yüksek lisans, %3.33'ü (1 kişi) doktora mezunudur.

Baş Örtme Durumuna Göre Dağılım

Örneklemin %66.67'si (20 kişi) başörtülüdür. Başörtülü kadınların ikisi çalışma hayatından sonra örtünmüştür. Katılımcıların %33.33'ünün (10 kişi) başı örtülü değildir. Bu grup içerisinde yer alanların üçü çalışma hayatından sonra başını açmıştır.

GENEL OLARAK SOSYAL HAYATTA DİNİ UYGULAMA KONUSUNDA KARŞILAŞILAN ZORLUKLAR

Din hayatın tüm safhalarında bireyi kuşatıcı bir etkiye sahiptir ve dinin en önemli sosyal işlevlerinden biri inananlarına çeşitli toplumsal durumlarda çeşitli toplumsal olaylar karşısında takip edecekleri tutum ve tavırları belirleyen bir zihniyet kazandırma işlevidir. İnsanlar dinin kendilerine kazandırdığı zihniyet yapısıyla dünyevî olaylar karşısında nasıl bir tutum ve eylem içinde bulunacaklarını belirlerler (Okumuş, 2003: 69).

Çalışan dindar kadınlar da temel ibadetler ve başörtüsü emrini yerine getirmeye çalışırken aynı zamanda, insan ilişkilerini ve gündelik yaşam pratiklerini dinî çerçevenin dışına çıkmadan düzenlemeye çalışırlar. Dindar kadınlar sosyal hayatta kredi çekme, kredi kartı kullanma gibi banka işlemleri, alkollü mekânlarda bulunma, alkol satılan marketlerden alışveriş yapma, eğlenceli düğünlere katılma, tatil, yılbaşı, doğum günü, anneler günü vb. özel günleri kutlama gibi gündelik hayatın dinle çatışan zorluklarıyla da karşı karşıya kalmaktadır.

Yaygın olarak kullanılan kredi kartlarının kişiyi israfa sürüklediği düşünülmese de dindar kadınların kredi kartından vazgeçemedikleri görülmektedir. İkinci yaygın banka işlemi ise ev, araba gibi temel ihtiyaçlar için banka kredisi çekmektir. Katılımcılar kredi çekmeyi faizden dolayı hoş görmemekte; ancak kredi çekmeyenler bile ileride kredi çekmeyecekleri hususunda büyük konuşmak istememektedirler.

Bazı katılımcılar kredi çekmenin vicdanî rahatsızlığını hafifletecek çözümleri bulmaya çalışmaktadır. Mesela bekâr katılımcılardan Emine ve Safiye hiç kredi çekmediklerini ancak çekmek zorunda kalırlarsa katılım bankası tercih edeceklerini belirtmektedirler.

Gerek Kur'an'da gerekse hadislerde alkolle ilgili pek çok emir bulunduğu için dindarlar bu konuya özel hassasiyet göstermektedirler. Bu hassasiyet içki içmemekle sınırlı kalmayıp alkollü mekânlarda bulunmama veya alkol ürünleri satan işyerlerine girmemeye kadar geniş bir yelpazeyi kapsamaktadır. Alkolle ilgili bu hassasiyetten dolayı günlük hayatta dindar kadınların genel olarak arkadaşlarının alkollü mekâna gitme teklifini geri çevirdikleri görülmektedir. Alkol satılan marketlerden alışveriş yapmak ise kanıksanmış durumdadır. Özellikle ailenin tüm ihtiyaçlarını aynı mekânda karşılama imkânı sunan AVM'ler, çalıştığı için vakit sıkıntısı olan dindar kadınların market alışverişinde gösterdikleri titizliği zedelemiştir.

Görüşme yapılan kişiler alkolle ilgili tutuma benzer şekilde genel olarak kadın-erkek birlikte eğlenilen müzikli düğünlere gitmeyi tasvip etmediklerini fakat kıramayacakları yakınlarının düğünlerine, görev yerine getirme babında uğrayıp ayrıldıklarını dile getirmektedir.

Günümüzde tatil anlayışı dinlenmek ve eğlenmek dışında bir şeyle meşgul olmama anlamı içermektedir. Oysa dindar için tatil boş durma ve eğlenme faaliyeti değil, devamlı olarak yaptığı işe ara verip meşgulliyetini başka etkinliklerle devam ettirmektir. Özellikle yüzme etkinliği içeren tatillerde İslam'ın çizdiği tesettür sınırları gündeme gelmektedir. İslam'da sadece kadın-erkek arasında değil, kadın-kadın, erkek-erkek arasında da örtünme sınırları vardır. Bu nedenle dindar kadın tesettüre riayet ederek karma plajlarda da yüzse, kadın erkek ayrı havuzları da tercih etse her durumda harama bakma durumuyla karşı karşıya gelmektedir.

Ancak yapılan görüşmelerde dindar kadınların genel olarak İslam'ın geleneksel tatil anlayışından koptuğu ve modern tatil kültürünü içselleştirdiği görülmektedir. Tatillerini akraba ziyareti yaparak geçirdiklerini ifade eden dört kişi (%13.33) dışında denize gitme alışkanlığının yerleştiği görülmektedir. Başörtülü olmayanlar yarım haşemayla, ba-

şörtülüler tesettür haşemayla denize girdiklerini dile getirmişlerdir. Daha rahat olabilmek için kadın-erkek ayrı havuzlar veya tesettür oteller tercih edilmektedir.

Dinin kendine özgü dili içerisinde selamlaşma özel bir yer tutar. Bir dinî sembol niteliği taşıyan "selamün aleyküm" ifadesinin kullanımı eskiye oranla azaldığı gibi, dindar kadınlar arasında dikkat çekici biçimde daha az kullanılmaktadır. Katılımcıların "inşallah", "maşallah" gibi dile yerleşmiş ifadeleri aktif olarak kullandıkları ancak dinî selamlaşma ifadelerine uzak oldukları tesbit edilmiştir. "Selamün aleyküm" ifadesinin erkeklere özgü bir selamlaşma terimi olarak algılandığı görülmüştür. Dindar kadınların bu selamlaşma ifadesinin herkese hitap etmediğini düşündükleri ve herhangi bir tepkiyle karşılaşmamak için ortama göre selam verdikleri anlaşılmıştır. Katılımcılar, dinî bir sohbet ortamında veya kendi görüşlerinden arkadaşlarının yanında "selamün aleyküm" derken, diğer ortamlarda "günaydın", "merhaba", "iyi günler" gibi ifadeleri kullanmaktadırlar.

Toplumumuzda yaygın olarak kutlanan özel günler en dindar kadınların bile hayatına girmiştir. Tüm bu özel günler arasında yılbaşının Hıristiyanlara ait bir kutlama olduğu gerekçesiyle ayrı tutulduğu görülmektedir. Ancak bu net karşı koyuş, özellikle doğum günü ve anneler gününü kutlama konusunda kırılmaya uğramıştır. İlke olarak bu özel günlere karşı çıkan, dini yaşama düzeyi yüksek kadınlar bile çevresel nedenlerden dolayı bu günleri farklı şekillerde de olsa kutlamaktadırlar. Doğum gününü ve anneler gününü kutlamaktan kaçamayan dindar kadınlar farklı yollarla kutlama çabasına girmektedirler. Mesela hediyeyi farklı zamanda alarak, hediyeye yerine para vererek, hatta özel günleri dinî bir şekle bürüyerek kutlayanlar söz konusudur.

İŞ HAYATINDA DİNÎ UYGULAMALARLA İLGİLİ KARŞILAŞILAN ZORLUKLAR

Çalışma hayatında yer alan dindar kadınlar hem kamusal alanın mesai saatlerine hem dinin örgütlediği zaman anlayışına uyma çabasında olmuşlardır. Dinin namazlara göre planlanan vakit anlayışıyla çalışma hayatının resmî zaman programının çatışması dindar kadınları çalışma saatleri içerisinde temel ibadetleri yerine getirme konusunda zora

sokmuştur. Ayrıca başörtülü olarak çalışamama dindar kadınlar için en temel problem olmuştur.

İslam Hukuku Profesörü Hayreddin Karaman (1994: 98) kadının iş hayatındaki dini uygulamalarla ilgili başlıca problemlerini, örtünme, ibadet, halvet,¹ ihtilat,² kocanın izni, seyahat, baskı başlıkları altında ele almaktadır. Bu çalışmada ise mesai saatlerinde dindar kadınların en çok zorlandıkları başörtüsü, abdest, namaz, erkek mesai arkadaşlarıyla bir arada bulunma, ötekileştirilme ve ayrımcılık, alkollü organizasyonlara katılmak zorunda kalma gibi konulara değinilecektir.

Kamusal Alanda Başörtüsü

İş hayatında başörtüsüyle çalışamama problemine değinmeden önce 28 Şubat sürecinde³ yaşananların o dönemde eğitim ya da iş hayatında bulunan tüm başörtülü katılımcıların hayatında bir dönüm noktası olduğuna değinmek gerekir. Cihan Aktaş (1991:197) örtülü öğrencilerin, 28 Şubat süreci yaşanmadan çok önce de, başörtüsünü kabullenemeyen öğretim üyeleri veya idareciler tarafından sürekli baskı altında tutulduklarını, “aptal, geri zekalı, dengesiz, dikkat çekmeye çalışan, kendisine güvensiz, yobaz” şeklinde nitelendirmelerle karşı karşıya kaldıklarını dile getirmektedir. 28 Şu-

¹ Halvet, aralarında nikah bulunmayan ve nikah düşecek kadar da birbirine yabancı olan kadın ile erkeğin üçüncü bir şahsın bulunmadığı zaman ve zeminde baş başa kalmasıdır (bkz. Karaman, 1994:98).

² İhtilat, İslam’a göre birbirine yabancı olan kadın ve erkeklerin iç içe, beraber, karışık, senli benli yaşamaları, beraber oynayıp eğlenmeleri, gülüşüp söyleşmeleri gibi davranışlardır (bkz. Karaman, 1994:98).

³ 1995 genel seçimlerinden birinci olarak çıkan Refah Partisi 1996 yılında DYP ile koalisyon hükümeti kurmuş ve Necmettin Erbakan başbakan olmuştur. Erbakan’ın yıllardır liderliğini yaptığı İslamî hareketin uzantısı olan Refah Partisi’nin İslamî söylemi laik kesimin irticayı en önemli iç tehdit unsurlarından biri olarak nitelendirmesine neden olmuştur. Başbakan Erbakan’ın bazı din adamları ve sivil toplum örgütlerinin yöneticilerine başbakanlık konutunda iftar yemeği vermesi, Aczimendilerin lideri olarak sunulan Müslüm Gündüz’ün Fadime Şahin isimli bir kadınla basılması, Ali Kalkancı isimli bir şahsın kalabalık bir cemaatle zikrederken çekilen görüntülerinin basına aksetmesi ve Sincan’da düzenlenen Kudüs gecesi MGK’nın 28 Şubat kararlarının zeminini hazırlayan olaylar olmuştur (bkz. Birand&Yıldız, 2012; Kara, 2012:15). Türkiye’de siyasî, idarî, hukukî ve toplumsal alanlarda yaşanan değişimlere neden olan ve siyasî irade üzerinde askerî vesayet varlığını ağır bir biçimde hissettirmesi nedeniyle “postmodern darbe” olarak nitelendirilen bir sürece kapı aralayan kararlara zemin hazırlayan bu olayların kurgulanmış olduğu sonrasında tartışılmıştır. Bu noktada da Fadime Şahin ve Emire Kalkancı isimli kadınların başörtülü olarak medyada sıkça yer aldığı hatırlanırsa bu figürler üzerinden tarikat-ahlâk ekseninde bir yozlaşmanın olduğuna ilişkin bir toplumsal algının üstelik de başörtüsü üzerinden oluşturulmaya çalışıldığı ileri sürülebilir.

bat sonrasında ise öğrenciler öğretim üyelerinden önce kolluk kuvvetlerinin yaptırımıyla baş başa kalmıştır. Bazı örtülüler kampüste veya şehirde "Rahibeler geçiyor!" veya "Sizi burada istemiyoruz!" şeklindeki laf atma ve sataşmalara maruz kalmışlardır. Hatta bir katılımcı Fadime Şahin olayından sonra doğrudan yüzüne tükürüldüğünü ifade etmektedir.

Çalışma hayatına dahil olan başörtülü kadınlar, görevden atılmayı göze alarak başını açmayan birkaç istisna dışında, peruk takma veya başlarını mesai saatlerinde açma yolunu seçmişlerdir. Ancak kurallara uyararak başlarını açan dindar kadınlar zaman zaman kimliklerini zedeleyici uygulamalarla karşılaşmışlardır. Dilek öğretmenin ilk görev yerinde lavaboda baş açıp kapatmasına izin verilmemiştir: "İlk tayin olduğum okulda çevre çok mutaassıptı; ama idare bize en dış kapıda başımızı açmamızı söylemişti. Okul girişi en dış kapıda başımızı açar, çıkışta da yine orada kapatırdık. Velilerin, çocukların gözü önünde başı açmak-örtmek sıkıntı verici olurdu."

Başörtüsü yasağı resmî bayramlarda şehir meydanında çelenk koyma, baro seçimlerinde oy kullanma gibi geniş bir alana yayılmaktadır. Örneğin Memur Zeynep çalıştığı kurumun servisine dahi başörtülü binememekte, hatta mesai saatleri dışında görevlendirildiği kongreye de başörtülü olarak katılamamaktadır:

"İlk çalıştığım kurumda yönetim başörtüsüne çok karşıydı ve beni ziyarete gelen başörtülü annemin iş yerime girmesine izin verilmedi, ben buna çok üzüldüm. [...] Sonraki kurumumda servise bile başı açık binerdik, çok ağırıma giderdi. [...] Şehir dışında görevlendirildiğim kongrede başı açık duracaksın dediler. Mesai saatleri dışında olmasına rağmen başımı kapatamadım."

Kamusal alanda başlarını açmak dindar kadınların kimlik bölünmesi yaşamasına sebep olmakta, bunun rencide edici bir biçimde olması ise daha da ağır olmaktadır.

Abdest ve Namazla İlgili Problemler

Türkiye'de başta resmî kuruluşlar olmak üzere pek çok işyeri planlanırken çalışanların ibadet edebilecekleri öngörülmemiştir. Namaz ve diğer ibadetlerde yaşanan zorlukların sebebi katılımcılardan Doktor Nesibe'ye göre bu ibadetlerin ihtiyaç olarak görülmemesinden kaynaklanmaktadır.

Bu genel problem çerçevesinde farz olan namaz ibadetini yerine getirmenin ön şartı olan abdesti alabilmek için tuvalet lavabolarından başka lavabo olmaması, tuvaleti kullanan diğer çalışanlarla karşılaşmak, lavaboların hijyenik olmaması, abdest almak için kadınların çıkardıkları kıyafetleri koyacak yer bulunmaması gibi unsurlar kadınlar için önemli problemler olarak görülmektedir. Bu yüzden katılımcıların bir kısmı okulda abdest almak zorunda kalmamak için evden abdestli gelmeyi tercih edip abdest tutmaya çalışmakta, bir kısmı namazları kazaya bırakmakta, bir kısmı da cem etme yolunu seçmektedir.

Tuvalet lavabolarının ortak kullanımından dolayı, katılımcılardan bir kısmı abdest almaya çalışırken diğer çalışma arkadaşlarının girip çıkmasından rahatsızlık duymaktadırlar. Aynı lavaboyu kullanmak bazen bakışlarla rahatsız edilmekten öteye geçmekte, örneğin Memur Safiye, kişisel havlusunu kullandığı halde kağıt havluları bitirdiği gerekçesiyle mesai arkadaşı tarafından yönetime şikayet edilebilmektedir. 24 saatlik nöbeti regl bitimine denk geldiği için gusül abdesti alması gereken Doktor Elif ise banyo olmadığı için üç defa tuvalette gusül abdesti almak zorunda kalmıştır.

Görüşmelerden çıkan sonuca göre çalışan dindar kadınların namazla ilgili problemleri özellikle zaman ve mekân problemi olarak dikkat çekmektedir.

Kamu kuruluşlarında namaz kılmak için yer ayarlama idarecilerin tutumları belirleyici olmaktadır. Genelde kurumlarda mescit bulunmaması, Öğretmen Handan'ın ifadesiyle "iptidai" şartlarda namaz kılmama ortamı oluşturulmaktadır. Bazı kurumlarda idareciler namaz kılmama isteğine olumlu cevaplar verirken izin verilmeyen durumlarda, katılımcılar risk alarak kurumun belli bölümlerinde namaz kılmakta, şartlar oluşmadığı takdirde ise namazlar kazaya bırakılmaktadır. Ancak bu mekânların kullanımı bazen zor olabilmektedir. Mesela çay ocağında namaz kıldığı için Cemile mesai arkadaşları tarafından yönetime şikayet edilmiştir: "Eğer yeterli zaman bulursam boş derslerimde çay ocağında namaz kılabiliyordum; ancak bu gittikçe zorlaşmaya başladı, şikâyet edildi. Bir süre sonra namaz ibadetini yerine getiremez hâle geldim."

Çalışan kadın için iş yerinde en az namaz kılacak mekânı ayarlamak kadar namaz kılacak vakti bulmak da sorun teşkil etmektedir.

İş yoğunluğu fazla olan bir kurumda çalışan Memur Zeynep, hem personel ve yönetimin yaklaşımından hem de iş yoğunluğundan namazlarını kılamamıştır. Sınıf öğretmeni Dilek'in teneffüs aralarında namazı yetiştirme kaygısı namazlarını hızlandırmasına, hatta sünnetleri terk etmesine neden olmaktadır. Hastanede çocuk acilde 24 saat nöbet tutarak çalışan Hemşire Birgül ise namaz kılabilmek için arkadaşları tarafından idare edilmeye muhtaçtır: "Belli zamanda yapmam gereken ibadetleri arkadaşlarımın rızası ile yapmam gerekiyor. Bazen rica ettiğim arkadaşlarımın, "akşam yemeği saatim geldi, ben yemeğe çıkacağım sen sonra namaza git" şeklinde söylemleri oluyor; ama ben o sırada kılmak zorundayım, çünkü vakit çıkıyor."

Doktor Nesibe, sigara kullananların saat başı işe ara verip sigara içmelerine müdahale edilmezken beş vakit namaz kılmanın problem olarak görülmesini eleştirmektedir.

Erkeklerle Aynı Ortamda Çalışma ve Tokalaşma Problemi

Çalışma hayatında yer alan dindar kadınlar iş saatleri boyunca kimi zaman erkek mesai arkadaşlarıyla aynı odayı paylaşmış, kimi zaman birlikte resmî görevlere gitmiş, kimi zaman ortak projeler hazırlamış ve erkek iş arkadaşlarıyla dinin belirlediği sınırları aşmadan iletişim kurmanın yolunu aramışlardır. İş ortamında mesafeyi korumaya çalıştıklarını belirten katılımcıları en çok zorlayan ise kaçışın mümkün olmadığı tokalaşmalardır. Geleneksel fıkıh anlayışında kadın ve erkeğin tokalaşma, kucaklaşma gibi eylemleri caiz görülmediğinden (Karaman, 1988: 772) dindarlar bu konuya özel bir hassasiyet göstermektedirler.

Tokalaşma konusunda birkaç istisna dışında katılımcıların ortak tavrı, karşı cinse el uzatmamaktadır. Ancak karşı cinsten birisi el uzatıldığında katılımcıların büyük bir bölümü muhatabı incitmemek ve tepki almamak adına uzatılan eli geri çevirmemektedir. Başını açmamak için liseden sonra eğitimine beş yıl ara veren ve başörtülü okuyabilmek için Bosna Hersek'te üniversite eğitimi alan Psikolog Büşra tokalaşmayı sosyal hayatın bir gereği olarak görmektedir:

" [...] Çalışma hayatı insanı bu tarz hassasiyetleri olmayan insanlardan oluşan bir sosyal ortama girmeye mecbur kılıyor. Dolayısıyla tokalaşmaya da mecbur kılıyor. Yani ya elimi eteğimi çekeceğim çalışma

hayatına girmeyeceğim, ya da giriyorsam bunu yapmak zorundayım. İş arkadaşın elini uzattığında tokalaşacaksın yani. Çünkü gerçekten çok şık olmuyor.”

Alkollü Organizasyonlar, Kongre ve Toplantılar

Öğretmenler günü, tıp bayramı, kuruluş yıldönümü günü gibi özel günlerde kurumlar tarafından piknik, yemek, eğlence gibi çeşitli organizasyonlar düzenlenmektedir. Kurumda sosyal ilişkilerin güçlenmesi ve verimin artması için bu tarz etkinlikler önemli görülmektedir. Ancak iş gereği verilen eğitimler, düzenlenen kongreler ve çalıştaylar alkollü mekânlarda yapılabilmektedir.

Birkaç istisna hariç, özel günlerde kurumca düzenlenen alkollü organizasyonlarda yer almanın katılımcılar tarafından reddedildiği tesbit edilmiştir. Ancak bazı durumlarda alkollü mekânda bulunmama seçeneği olmamaktadır. Şehir dışındaki bir kongreye görev sebebiyle gitmek zorunda kalan Memur Zeynep ilk kez böyle bir ortamda bulunduğu için zor durumda kalmıştır: “Ben tam içeriye girdim bir baktım her yerde, masalarda içkiler var. Oturdum, başım ağrımaya başladı, çarpıntılar başladı çok rahatsız oldum, benim bunaldığımı anlayıp ortamdan uzaklaştırdılar.”

Katılımcıların, meslekte ilerlemelerini sağlayacak kongre ve eğitimlerde yer almayı zorunlu kabul ettikleri, eğitim için alkollü ortamda bulunmayı zaruret telakki ettikleri dikkat çekmektedir. Doktor Nesibe bu durumu şöyle ifade etmektedir:

“Bizim kongrelerimizde yemekler hep içkili. Kongre bilimsel bir faaliyet olduğu için ve benim mesleğim gereği oraya katılmam bir artı olduğu için, kimi zaman da zaten sunumlar gereği katılmaya zorunlu olduğumuz için böyle yerlere gidiyoruz. Artık tıp dünyası alkolle o kadar iç içe ki, bunu kriter olarak bile koyamıyoruz.”

Ayrımcılık ve Ötekileştirilme

Türkiye’de alan araştırması yapan Londra Üniversitesi School of Oriental and African Studies Öğretim Üyesi Nancy Lindisfarne, (2002: 39) Türkiye’de rasyonalite, eğitim, laiklik, bilim ve teknolojik başarı gibi değerlere kıymet verilirken akıl-dışılık, duygusallık, cahillik, din ve batıl inancın damgalandığını, bu minvalde modern olduğunu söyleyenlerin kendile-

rini modern olmayanlardan hem doğuştan hem de kültürel olarak üstün gördüklerini iddia etmektedir. Görüşme yapılan dindar kadınlar da benzer şekilde laik çalışma arkadaşları tarafından ikinci sınıf muamele gördüklerini, dışlandıklarını ve zaman zaman ayrımcılığa uğradıklarını belirtmektedirler. Öğretmen Feride bu durumu şöyle anlatmaktadır:

"En büyük baskıyı ben şurada hissediyorum: Aynı sosyal hayatı oluşturduğumuz, aynı çalışma hayatını paylaştığımız meslektaşlarımızın sırf örtülü olmadıkları için kendilerini daha avantajlı ve daha ulaşılabilir hissettiklerini düşünüyorum ve bize karşı muamelelerinin de bu doğrultuda olduğunu görüyorum. Burada bariz bir sınıf ayrımı olmasa da "biz size göre farklıyız" inancı var. Bir örnek vereyim, 2003 yılında aynı meslekte olduğum arkadaşımın stajyer öğrencileri denetlemeye giderken arkadaş bana şöyle bir ifade buldu: "Şimdi modern görünümlü bayanla dindar bir bayan yan yana yürüyor, acaba insanlar ne düşünür? Ben aslında dindar birisi ile bir şey paylaşamıyorum ama senin akademik seviyen yüksek olduğu için senden istifade edemiyorum" Överken beni yere vuruyor. Normalde insan ilişkilerinde biz düşündüklerimizi bu şekilde ifade etmeyiz."

Başörtülü olduğu için Nihal'in mühendis olduğuna şaşırılmaktadır: "Mühendisler odasına her gittiğimde ve iş gereği aldığımız eğitimlerde, "siz nerde çalışıyorsunuz, ne sebeple geldiniz buraya?" derlerdi. Başörtülü olduğum için benim mühendis olacağım akıllarına gelmiyordu."

Donanımlı bir öğretmen olan Yasemin'in yaşadıkları başörtülü kadının uğradığı ayrımcılığı özetler niteliktedir:

"Kız Meslek Lisesi'ni ancak iyi giyimli, mini etekli, makyajlı birisi temsil eder, biz değil. Ancak akademik olarak iş varsa bizim kapımıza gelirler; ama bir de bizim yaptığımız işin ödüllerini de onlar alırlar. En son geçen yıl okul bizim projemizle birinci oldu, başörtülü iki hoca olarak gittik. Müdür bey "hocam bana problem yaratmayın" dedi. Ödül için ismimiz okundu ama biz çıkmadık. Artık projeleri biz yapıyoruz, sunuma açık bir arkadaş gidiyor."

DİNÎ HASSASİYET VE ALGILAYIŞTA DEĞİŞİM

Kamusal alanda yer alan dindar kadınların zaman içerisinde çalıştıkları ortamın, arkadaş çevresinin ve değişen hayat şartlarının da etkisiyle

dini algılayışlarında değişim yaşandığı gözlenmektedir. Dindar kadının kafasında 90'larda daha net olan İslamî çizginin sınırlarının artık belirsizleştiği, düşünce ve eylemlerinin referans noktası olan dinî zeminin kayganlaştığı görülmektedir.

Genel Olarak Dinî Hassasiyetlerde Değişme

Çalışma hayatına girişle birlikte genel anlamda dinî hassasiyette bir değişim olduğu hemen hemen bütün katılımcılar tarafından belirtilmiştir. Özellikle ibadetlerin edası ve karşı cinsle ilişkiler noktasında değişim yaşandığı dile getirilmiştir.

İşyerlerindeki hem önyargılar hem de zaman ve mekân problemlerinden dolayı namazların edasında değişim yaşandığı ifade edilmektedir. Çalışma hayatına atıldıktan sonra namazların sünnetlerini terk etmek veya farzlarını daha hızlı kılmak normalleşmektedir. Hatta bazı katılımcılar namazlarını kaçırdıklarında eskisi gibi üzüntü duymadıklarını söylemektedirler.

İslam dini kadın ve erkek ilişkilerinde belirli ölçüler getirmiştir. Dindar kadınlar, öğrencilik yıllarında bu tür dinî ölçülere daha fazla hassasiyet gösterirken çalışma hayatında sürekli birliktelikten dolayı daha rahat davrandıklarını ifade etmektedirler. Çoğunlukla ev ortamına yoğunlaşan Müslüman kadınla kamusal mekânlara yönelen Müslüman kadın arasındaki en önemli fark, ikincisinin erkeklerle doğrudan toplumsal temas içinde bulunmasıdır (Kömeçoğlu, 2003:45). Öğretmen Havva da çalışma hayatındaki dindar kadınların ev kadınlarına göre erkeklerle daha rahat diyalog kurduğunu düşünmektedir:

“Ev hanımı olan bir arkadaşımın bir yere gittiğimde onun diyaloglarının sınırlı olduğunu görüyorum, ben tersi herkesle rahat konuşuyorum. Demek ki çalışma hayatı beni değiştirmiş, cinsiyet ayrımı yapmadan herkesle diyaloga açılmış. Hatta bazen o adamlarla şakalaşıyorum. O zaman yanımdaki bayanlar beni dürtüyor. Ben de “demek ki bende o hassasiyet yok” diyorum.”

Bu değişimin altında da örtü yasağının etkisi olduğu dile getirilmektedir. Pek çok işlev yanında karşı cinsle mesafe koyma işlevi de gören başörtüsü kalktığında erkeklerle diyalog artmaktadır. Öğretmen Özge

okulda başını açmaya başladıktan sonra örtünün kamufle edici etkisinin farkına varmıştır⁴:

"Daha önce kapalı çalıştığım okulda başımı açınca beni ilk defa açık gören erkek arkadaşlarımız arasında "Ooo Özge hanım!" diyenler vardı, ya da bakışlarını yakaladığım hocalar oldu. Sen neymişsin böyle şeklinde bir tavır sergilediler, açık açık söyleyenler de oldu. O zaman anladım ki o örtü beni bir şekilde kamufle ediyormuş."

Kadın Kıyafetindeki Değişim Süreci ve "Dindar Kadın" Tasavvuru

Katılımcılar, çalışma hayatına girdikten sonra kıyafet ölçülerinde değişim olduğunu ve başörtüsünü açmak, namazları kılamamak gibi dini emirleri yerine getirememeleri durumlarında ilk zamanlar duydukları üzüntü ve vicdanî rahatsızlığın zamanla kaybolduğunu, "normalleşme" süreci yaşadıklarını belirtmektedirler. Katılımcılar çalışma hayatına girdikten sonra dinî anlamda bir kez ödün verdikten sonra bunun devamının geldiğini ve değişim sürecinin başladığını ifade etmektedirler. Hatta katılımcılar "taviz tavizi getiriyor" cümlesini dillerine pelesenk etmişlerdir. Dindar kadınlar özellikle başlarını açtıktan sonra kıyafetlerinde esneme olduğunu belirtmektedirler. Bu çerçevede giysilerin etek boyları kısaltılmakta, kalıpları daralmakta, canlı renkler tercih edilmekte, yarım kollu kıyafetler giyilebilmekte, küpe, toka gibi aksesuarlar kullanılmakta, saç bakımı ve makyaj yapılabilmektedir. Bütün bunların dindar insanı daha bakımlı göstermek, dindar kadın hakkındaki rüküş, bakımsız gibi önyargıları yıkmak amacıyla yapıldığı katılımcılar tarafından ifade edilmektedir. Dilek'in anlattıkları bu tür bir değişim yaşayanlar için tipiktir:

"Üniversite hayatımda mantoyu hiç çıkarmadım, bir tepki olarak uzun mantolu, saçını sıfıra vurdurmuş vaziyette derslere girdim. Öğretmenliğe başladım, törenlerde baş açıkken manto ile durmak abes oldu. Bu sefer de mantoyu çıkartıp etek-çeket tarzında okula gelmeye başladım. Daha sonra etekle rahat edemeyince okul önlüğünün altına

⁴ Dilek Cindoğlu tarafından Aralık 2009-Haziran 2010 tarihleri arasında gerçekleştirilen uzman meslek sahibi başörtülü kadınlarla yapılan görüşmelere dayanan saha çalışmasında da benzer şekilde katılımcılar, başörtüsünün koruyucu bir işlevi olduğunu, yarattığı saygınlık nedeniyle birlikte çalıştıkları erkek meslektaşlarıyla daha düzeyli bir biçimde iletişim kurduklarını dile getirmişlerdir (bkz. Cindoğlu, 2010:22).

rahat olsun diye pantolon giymeye başladım. [...] Saçımı toplayamadığım zamanlarda kestirdim, o zaman da aksesuar ihtiyacı oluyor. Eskiden küpe takmazdım ama şimdi okula gelirken kıyafete uygun küpe takma ihtiyacı başladı. 23 Nisan gösterileri gibi özel günlerde fön çekti-rip gelmeye başladım. Allah affetsin taviz tavizi getiriyor.”

Katılımcıların ifadesine göre üniversite hayatından itibaren kamusal alanda başı açıyor olma durumu zamanla alışkanlığa dönüşmektedir. İlk zamanlar gözyaşlarıyla çıkartılan başörtüsü artık bir aksesuar rahatlığında takılıp çıkarılabilmektedir. Başını açmamak için icra avukatlığı yapan Selda çalışma hayatında başını açan arkadaşlarının bu duruma alıştıklarını dile getirmektedir: “Bizde adliyeye girince baş açılmaz, mahkeme salonuna girince açılır. Ama başını açan arkadaşlar o kadar alıştılar ki; baş örtmeye üşendikleri için başı açık şekilde icra dairelerine girer, dosya ararlardı. Hatta dindar erkek arkadaşlar onlar gelince utanıp başlarını öne eğerlerdi.”

Hatta Öğretmen Dilek, 18 Mart sendika eyleminden sonra başörtülü çalışmaya başlayınca, farkında olmadan açık olmaya ne kadar alıştığını anladığını söylemekte, ders anlatırken örtüden dolayı daraldığını ve bazen örtüsünü fırlatmak istediğini ifade etmektedir.

Araştırmamızda tespit edebildiğimiz kadarıyla dindar kadının dindarlık sınırlarının esnediğini söylemek mümkündür. Katılımcılara kafalarındaki dindar kadın imajı sorulduğunda, başörtüsünün gerekliliği tartışılmamakla birlikte geri planda kaldığı görülmektedir. Dindar kadının kafasındaki “müslüman” tipi, sağlam karakterin öncelendiği, şekilsel özelliklerin sonra geldiği bir yapıdadır. “Dindar bir kadın başörtülü olmalı mıdır?” sorusuna tereddütlü cevapların verildiği, başörtüsünün önemli görülmesine karşın ilk sıralarda yer almadığı hatta zaman zaman başörtüsüz de olabileceğinin savunulduğu görülmüştür.

“Dindar kadının kıyafeti nasıl olmalıdır?” sorusuna farklı cevaplar verilmekle birlikte, tüm katılımcıların vücut hatlarını belli etmeyecek, çok dikkat çekmeyecek kıyafetlerin giyilmesi konusunda hemfikir olduğu görülmektedir. Dindar kadının dini temsil misyonunu üstlendiği için kaliteli ve güzel giyinmesi gerektiği fikrinde de ittifak vardır. Sade ve zarif bir şıklığın idealize edildiği görülmektedir. Dindar kadınların

kötü giyimli olduğu yargısının katılımcılar tarafından fazlasıyla içselleştirildiği ve bunun aksini ispat etme çabasına girildiği gözlenmektedir. Ancak bu konuda tereddütleri olanlar da vardır. Emine bunlardan biridir: "Genelde çocuklar kapalı öğretmen dağınık, pasaklı diye düşünmesinler niyetiyle mi süslenip geliyoruz yoksa bu kendini beğendirme çabası mı? İnce bir çizgi, ben bu konuda kendime güvenemiyorum."

90'lı yıllarda robalı bol pardösüler giyen ve geniş başörtüleri takan dindar kadın modelinin günümüzde çok dikkat çektiği, ayrıca bu tür giysilerin kullanışlı olmadığı gibi düşüncelerle artık eski giyim tarzının tasvip edilmediği ortaya çıkmaktadır. Avukat Selda giyim konusunda fikirlerinin değişimini şöyle anlatmaktadır:

"Dindar kadının başı açık olmayacak, hiçbir şekilde kulak, boyun görünmeyecek, ama manto, pardösü giyme konusunda görüşlerim çok değişti. Çünkü ben İslam'ın eziyet üzerine kurulmadığını düşünüyorum, kıyafet size eziyet etmeyecek, hareketlerinizi zorlamayacak aynı zamanda hatlarınızı belli etmeyecek şekilde olmalı. Bu ölçüye uyduktan sonra etek ceket de olabilir, uzun elbise, pardösü de olabilir."

Geçtiğimiz on yıllar boyunca hâkim olan ve başörtüsüyle dindarlığın özdeşleştirildiği anlayış eski gücünü yitirmiş görünmektedir. Katılımcılar, dindar kadınların vücut hatlarını belli edecek dar kıyafetler giymemesi, göze batmayacak şekilde kaliteli ve şık giyinmesi konusunda nettirler. Hemen hemen aynı cümlelerle kıyafet sınırlarını tanımlayan kadınların kendi giyim tarzlarına bakıldığında ise tarif ettikleri çizgiye nadiren uydukları dikkati çekmekte, aynı tanımın herkesin kafasında farklı imajlar oluşturduğu görülmektedir. 90'lı yılların tek tip dindar kadın çizgisinin yerini subjektif tanımlarla örülü yeni bir kıyafet anlayışına bıraktığı gözlenmektedir.

Değişimin Kaynağı ve Telafi Mekanizması: Meşrulaştırma

Katılımcılar çalışma hayatına dahil olduktan sonra dinî anlamda bir değişim yaşadıklarını kabul etmektedirler. Bu değişimin başlangıcı ya da ateşleyicisi olarak genelde başın açılması gösterilmektedir. İngilizce öğretmeni Cemile başını açtıktan itibaren yaşadıklarını şöyle anlatmaktadır:

“Dış görünüşteki değişimle beraber zihniyette de değişimler yaşadım. Nasıl düşünceleriniz dış görünüşünüzü etkiliyorsa aynı şekilde dış görünüşünüz de zihniyetinizi etkilemeye başlıyor. Dolayısıyla dış görünüş ve zihniyetim değişti, dinî gereklilikleri yerine getirme noktalarında değişiklikler yaşadım. Hassasiyetlerim değişti. Katıldığım ortamlar ve arkadaş çevrem değişti.”

Başlı açmanın değişimde kilit rol oynadığı ifade edilse de, katılımcılar değişimin kaynağının sadece çalışma hayatı olmadığını, çalışma hayatının değişimi hızlandıran bir işlev gördüğünü belirtmektedirler. Çalıştıkları kurumdaki ortamın belirleyici olduğunu, bunun yanında konjonktürel şartların değişmesiyle kendilerinin de tedricî olarak değiştiklerini dile getirmektedirler.

Çalışma hayatının insanların zamanını azaltması, yoğunluğunu arttırması dini yaşamaya ayrılan zamanı azaltmaktadır. Ayrıca iş hayatının sağladığı statünün, maddî ve manevî imkânların kaybedileceği korkusu, dine mugayir durumlar karşısında dindar kadının geri çekilmesine ve kendisinden ödün vermesine yol açmıştır. Bunların yanında çalışma hayatındaki arkadaş ortamının dine yaklaşımı, kültür seviyesi de dindar kadının algı dünyasını etkilemektedir. Öğretmen Handan'ın sözleri araştırma kitlemizin görüşlerini özetler niteliktedir:

“Çalışma hayatına girdikten sonra bende değişimler oldu. Kaynağının daha çok artık kendi kendine yetebilmekle alakalı olduğunu düşünüyorum. Para kazanmanın verdiği bir rahatlık, bir kendine güven var onun etkisi oluyor. Çalıştığımız ortam arkadaş çevreniz ister istemez sizi etkiliyor. Her ne kadar uç noktada çevreniz yoksa bile zamanla etrafınızdaki insanlara ayak uydurmaya başlıyorsunuz. Düşünceleriniz, fikirleriniz değişikliğe uğruyor. Ayrıca artık iş yaşantısına daha fazla zaman ayırdığımız için dinî yaşama ayıracağınız zaman azalıyor. Çünkü eve yorgun geliyorsunuz, birçok ibadeti sadece görevimi yapayım şeklinde yerine getirmeye başlıyorsunuz.”

Dindar kadınlar gerçekleştirdikleri eylemlerden rahatsızlık duydukları için bunları meşrulaştırma yoluna gitmektedirler. Öğretmen Perihan'ın kredi çekme konusundaki düşünceleri meşrulaştırmaya örnek teşkil etmektedir:

“Biz zamanında TOKİ’den ev aldık, peşin fiyatına 90.000 liraya satıyorlardı. Benim 90.000 lira biriktirmem yıllar alacaktı, beş yıl sonra o ev artık 90.000 lira olmayacaktı. Biz kredi çekip ödemeyi beş yılda bitirdik. Şimdi TOKİ o evleri 148.000 liraya satıyor. Kredi çekerek faiziyle bu ev bana 156.000 liraya mal oldu. Beş yıl boyunca ev almayı kira verseydim ev bu fiyattan çok daha pahalıya gelecekti. Ben duruma şöyle bakıyorum: Ev için 90.000 lira kredi çekerken banka bana beş sene sonra 156.000 lira ödeyeceksin dedi. Ben evin beş yıl sonraki değerine 156.000 lira verdim. Bu sistem eğer faizse bu benim değil, bunu veren bankaların sıkıntısı olmalı. Bence bunu faiz yemek gibi düşünmemek lazım, bu iki lira iken ben bunu beş liraya almayı kabul ediyorum, çünkü param yok.”

İşlenen günahlar karşısında kimi zaman katılımcıların telafi yoluna gitmeyi bir çözüm olarak gördükleri dikkat çekmektedir. Örneğin idareci olan Esra görevini dindar kadının temsili noktasında meşrulaştırmaktadır:

“Herkesin önünde başı açık şekilde törenlere katıldığım zamanlarda, öyle bir hüznün yaşadığımda telafi yolları aramaya başladım. Daha çok Kur’an okumaya, daha çok ibadet etmeye çalıştım. Psikolojik anlamda yıprandığımı da hissediyordum ama hep güçlü olmam gerektiğini düşünüyordum. Sen bir temsil için buradasın. Müslüman kadın da buralarda yer edinebilir düşüncesi vardı.”

Dindar kadınların özellikle alkol satılan marketlerden alışveriş yapmayı, ev-araba alabilmek için kredi çekmeyi “mecbur kalma” gerekçesiyle meşrulaştırdıkları dikkati çekmektedir. Kıyafetler için israf düzeyinde harcama yapma ya da kıyafetlerdeki değişme ve süslenme durumları da yaygın olarak dindar kadının temsil ettiği değerler adına bakımlı olması gerektiği savıyla meşrulaştırılmaktadır.

Değişimin Psikolojik Yansımaları

Dindar bireyin dinini yaşayabilmesi için uygun ortamların olması gerekmektedir. Dindar, dinî emirleri ifa etmesini engelleyecek bir durumla karşı karşıya kalma ihtimalinden bile tedirginlik duymaktadır. Eğer bu engel resmî makamlardan ya da kanunlardan kaynaklanıyorsa, dindar için önemli psikolojik problemler kaçınılmazdır. Psikiyatrist Oya

Bozkurt (2005: 154-155) dinî emirler ve resmî yasaklar arasında sıkışıp kalmanın, örneğin başörtüsü nedeniyle okulunu ya da işini bırakmanın kişinin depresyona girmesine yol açacağını ifade etmektedir. Bir tarafta inancı diğer tarafta yasal düzenlemeler arasında kalan kişinin depresyona bağlı olarak anksiyete (kaygı) düzeyi artmaktadır. Başını açarak çalışmaya giden biri de inanmadığı bir şekilde hareket ettiği için ayrıca suçluluk duygusu yaşamaktadır.

Dindar kadın özellikle örtünme sürecinde kendini gizleme ve dikkat çekmeme gibi bir tutum içine girmek zorunda kalmaktadır. Örneğin ilk ve ortaöğretim yıllarında son derece başarılı bir öğrenci olan Nesibe, başarısının düşeceği endişesiyle ailesinin telkiniyle dinî kimliğini gizlemek zorunda kalmıştır:

“Hem ilkokul yıllarında hem de ortaokul-lisede okuduğum okullar şehrin en uç aile çocuklarının gittiği okullardı. Dine bakış açısından öğretmenlerim de o düşünceye sahipti. Annem bana hep “okulda sana annenle, babanla, dinle ilgili soru sorulduğunda hiçbir zaman cevap vermeyeceksin, herhangi bir tartışmada bizim gibi düşünen arkadaşların bu tartışmaya katılıp birkaç şey söylerse sen söylemeyeceksin, öğretmenin senin fikrine ters bir şey söylese bile ağzını açmayacaksın, susacaksın, eve gelip bizimle paylaşacaksın, burada konuşacağız” dedi. Böyle durumlarla karşılaştığımda ailemin tembihleri ile ağzımı hiç açmadım.”

Aşağılanma, dışlanma, tepki alma gibi korkulardan dolayı dindar kadın kendisini saklama gereği duymaktadır. Bundan dolayı sadece başörtüsüyle ilgili değil temel ibadetleri yerine getirirken de tedirginlik yaşamaktadır. Lise yıllarında başörtü takmayan ama ibadetlerini aksatmayan Emine, okulda gizlice namaz kılmıştır. Çalışmak için yıllarca bekleyen Dilek, stajyer öğretmenken çekindiği için nerede namaz kılabileceğini bile soramamış ve bu nedenle iki ay işyerinde namaz kılamamıştır. Doktor Nesibe ise başka gerekçeler öne sürerek namaz kılmaya gidebilmiştir: “Şimdiye kadar namaz kılmam gerektiğini pek söylemezdim. Hep “lavaboya gitmem gerekiyor ya da kahve içeceğim” deyip namaza giderdim, sadece çok samimi olduğum arkadaşlara söylerdim.”

Tedirginlik sadece başörtülüler için geçerli değildir. Anasınıfı Öğretmeni Ayla, sınıfında namaz kılacak ortamı olmasına rağmen yakalanma

korkusuyla namaz kılamamakta, son derece güçlü bir kadın izlenimi veren Semra bile aşağılanma korkusuyla umreye gittiğini işyerindeki arkadaşlarıyla paylaşmadığını ifade etmektedir.

Çalışan örtülü kadın ciddi olarak bir duygusal ikilem ve kimlik bunalımı yaşamaktadır. Öğretmen Fatma, evde akraba erkeklerin yanında örtülüken okulda yabancı erkeklerin yanında açık olmak zorunda kalmanın çelişkisinden bahsetmiştir. Özge okul dışında resmî törenlerde de başını açtığını, ancak eve birkaç sokak kala başını kapattığını ve bu durumun niçin örtündüğü konusunda kendisinde ciddi şüpheler uyardığını ve bu gerekçelerle başını açmaya karar verdiğini belirtmektedir. Öğretmen Yasemin'in anaokulundaki çocuğu annesinin okulda ve evde niye farklı giyindiğini sorguladığında bu ikilem daha da artmaktadır. Cemile, koridorda herkesin önünde kapalı olarak lavaboya geçip başı açık olarak tekrar koridora çıktığında artık başka birisi olduğunu hissettiğini söylemektedir. Zaman içinde başını kapatmayı unutup okulun dışına çıkmaya başlayınca Allah'a karşı ikiyüzlülük yaptığını düşünmeye başlamış ve başını iş dışında da açmıştır.

28 Şubat'la birlikte sadece resmî kurumlarda değil günlük hayatta da zorluklar yaşanmıştır. 28 Şubat'ın oluşturduğu korkuyu ortaya koymak adına Feride'nin yaşadığı olay dikkat çekicidir: "Şu anda konjonktür değişti ama 28 Şubat'ta yaşadıklarımız neydi? Markete bile gidemedik. O dönem başörtülülere karşı öyle düşmanca bir tavır vardı ki! Bir mağazaya girdiğimde birisi kıyafet alarmını çıkartmadan çıkmış, alarm çaldı, benim üzerime kalacak diye korktum."

28 Şubat sürecini en yoğun şekilde yaşayarak uzun mücadelelerden sonra görevi bırakan Hilal, buna rağmen "Başörtülü çalışıyor" diye yerel gazeteye haber olunca sol tarafında geçici felç yaşamış, sonrasında ağır depresyona girmiş ve bipolar bozukluk tedavisi görmüştür.

Memur-Sen ve Eğitim-Bir-Sen'in aldığı eylem kararıyla 18 Mart 2013 tarihinden itibaren başörtülü çalışmaya başlayan bazı katılımcılar, uzun yıllar örtüsüz çalışmanın psikolojilerinde bıraktığı derin etkiyi başörtülü çalışmaya başladıktan sonra daha iyi anladıklarını belirtmektedirler. Müdür Yardımcısı Esra başörtülü çalışmaya başladığından beri rüyalarının bile değiştiğini söylemektedir. Başörtüsü yasaklarının insanların psikolojisinde yaptığı tahribatı ise belki de en iyi Yasemin anlatmaktadır:

“Bizim tutarsızlığımızın sebebi zaten geçmişteki olaylar. Başımızı kapattık kimliğimizi bulduk, yürüyüşümüz değişti, bakışımız, ders anlatmamız değişti. [...] Ayrıca bir şey daha söyleyeyim, şimdi okulda tekrar başımı kapatmaya başlayınca saçımı kazıttım, sıfıra vurdurdum, her şeye sıfırdan başlayabilmek için. Ne kadar acı bir durumda olduğumuzu düşünabiliyor musunuz?”

Anlaşıldığı üzere dindar kadının psikolojik problemleri salt çalışma hayatından kaynaklanmamaktadır. Çalışma hayatının dindar kadının psikolojisinin bozulmasına, çekingen ve geri planda kalmasına etkisi, daha önceki hayatından getirdiği güvensiz yapıya ilaveler yapmak şeklinde olmuştur. Lise ya da üniversite yıllarında geçim yükümlülüğü ailesinin üzerinde olduğu için, kaybedecek şeyi az olan dindar kadın mücadelede daha güçlü durabilmiştir. Ancak çalışma hayatıyla birlikte, geçindirmek zorunda olduğu bir ailesi ve büyük emeklerle elde ettiği bir statüsü, maddi gelirle birlikte gelen ekonomik özgürlüğü vardır. Statüsünü, gelirini ve işten aldığı doyum duygusunu kaybetmek istemeyen dindar kadın, dinî emirlerden taviz vererek çalışma hayatında yer almayı seçmiş ve bunu da göze batmadan, sorun çıkarmadan, geri planda kalarak yapmaya çalışmıştır. Çalışma hayatında kaybedilecek şeylerin çoğalması, dindar kadını mücadeleden alıkoyarak pasifize etmiştir. Örneğin, başını açarak çalışmayı reddeden ve “bana soruşturma açın” restini çekebilen bekâr Psikolog Büşra, evli ve çocuklu olsa aynı resti çekebileceğinden emin değildir. Nitekim eşinden dolayı maddi sıkıntılar yaşayan evli ve çocuklu Hemşire Birgül, sendika kararından sonra başörtülü çalışabileceği hâlde işini kaybetme korkusuyla henüz yönetmelik değişmediği için başı açık çalışmaya devam etmektedir.

SONUÇ

1990’lı yıllardan itibaren kamusal alanda görünürlükleri artan dindar kadınlara çalışma hayatı, bir yandan statü, gelir ve psikolojik doyum sağlarken diğer yandan katılımcıların günlük hayatta önceleyip hayatlarının merkezine yerleştirdikleri dinî pratik ve sembollerin ikinci planda kalmasına sebep olmaktadır.

Görüşme yapılan dindar kadınlar, değişimler yaşadıklarını, eskiden kılmak ölüm kalım meselesi olarak görülen namazları rahatça kazaya bıraktıklarını, başörtüsünü herhangi bir aksesuarı takip çıkarma ra-

hatlığında çıkarmaya başladıklarını, hayatlarında tokalaşmanın ve alkol satılan marketlerden alışveriş yapmanın sıradan bir durum hâline geldiğini sıklıkla dile getirmişlerdir. Görüşmelerde tüketim konusunda "öteki"yle eşitlenen bir dindar kadın portresi ortaya çıkmaktadır. Ancak bu değişimlerin salt çalışma hayatından kaynaklandığını iddia etmek mantığa uygun görünmemektedir. Dindar kadın da konjonktürel şartlara göre değişim geçirmektedir. Ancak öncesinde başörtüsü ve diğer dinî konular hakkında mücadeleye hazırlanırken çalışma hayatından sonra, elde ettiği statüyü, ekonomik özgürlüğü kaybetme gibi kaygılarla mücadeleyi daha kolay bırakmıştır. Kamusal alanı dönüştürme çabası yerine, kamusal alanın sorun çıkarmayan bir parçası olmayı tercih etmiştir. Kamusal alanın seküler anlayışını içselleştiren, aynı zamanda dinî değerlerini muhafaza etmeye çalışan dindar kadının eklektik bir kimliğe doğru evrildiği gözlenmektedir.∇

KAYNAKÇA

- AKTAŞ, Cihan (1991). *Tesettür ve Toplum: Başörtülü Öğrencilerin Toplumsal Kökeni Üzerine Bir İnceleme*. İstanbul: Nehir.
- BARBAROSOĞLU, Fatma (2005). *İmaj ve Takva* (5.Baskı). İstanbul: Timaş.
- _____ (2009). *Modernleşme Sürecinde Moda ve Zihniyet* (4.Baskı). İstanbul: İz.
- _____ (2012). *Şov ve Mahrem* (3.Baskı). İstanbul: Profil.
- BİRAND, Mehmet Ali & YILDIZ, Reyhan (2012). *Son Darbe: 28 Şubat*. İstanbul: Doğan.
- BOZKURT, Oya (2005). *Yemenimde Hâre Var*. (F. Özkan, Röp). İstanbul: Elest.
- CİNDÖĞLU, Dilek (2010). *Başörtüsü Yaşığı ve Ayrımcılık: Uzman Meslek Sahibi Başörtülü Kadınlar*. İstanbul: TESEV
- ÇAYIR, Kenan (2009). *Gökkuşığı İstanbul Kadın Platformu*. Nilüfer Göle (Ed.), *İslam'ın Yeni Kamusal Yüzleri: İslam ve Kamusal alan Üzerine Bir Atölye Çalışması* (3.Baskı) içinde (s. 41-67). İstanbul: Metis.
- ERKİLET, Alev (2004). *Eleştirellikten Uyuma: Müslümanların Kamusal Alan Serüveni*. Ankara: Hece.
- GÖLE, Nilüfer (2008). *Melez Desenler: İslam ve Modernlik Üzerine* (3. Baskı). İstanbul: Metis.
- _____ (2010). *Modern Mahrem: Medeniyet ve Örtünme* (10. Baskı). İstanbul: Metis.
- _____ (2009). *Modernist Kamusal Alan ve İslami Ahlak*. Nilüfer Göle (Ed.), *İslam'ın Yeni Kamusal Yüzleri: İslam ve Kamusal alan Üzerine Bir Atölye Çalışması* (3.Baskı) içinde (s. 19-40). İstanbul: Metis.

- KANDİYOTİ, Deniz (2013). *Cariyeler, Bacılar, Yurttaşlar: Kimlikler ve Toplumsal Dönüşümler* (4. Baskı). İstanbul: Metis
- KARA, Mustafa (2012). *28 Şubat Öncesi ve Sonrası Türkiye’de Dinî Hayat*. Bursa: Emin.
- KARAMAN, Hayreddin (1994). *İslam’da Kadın ve Aile*. İstanbul: Ensar.
- _____ (1988). *İslam’ın Işığında Günün Meseleleri* (Cilt 2). İstanbul: Nesil.
- KÖMEÇOĞLU, Uğur (2003). “Örtünme Pratiği ve Toplumsal Cinsiyete İlişkin Mekânsal Bir Etnografi”. *Doğu Batı*. 23, 37-74.
- KUBİLAY, Çağla (2010). *İslamcı Söylemde Kamusal Alan ve Türban Tartışmaları: Karşıtlıklar, Kırılmalar ve Uzlaşmalar*. İstanbul: Libra.
- LINDISFARNE, Nancy (2002). *Elhamdülillah Laikiz: Cinsiyet, İslam ve Türk Cumhuriyetçiliği* (S. Somuncuoğlu, Çev.) İstanbul: İletişim.
- OKUMUŞ, Ejder (2003). *Meşrûiyet Ekseninde Din ve Devlet*. İstanbul: Pınar.
- ŞİŞMAN, Nazife (1996). *Global Konferanslarda Kadın Politikaları*. İstanbul: İz.
- _____ (2004). *Kamusal Alanda Başörtülüler; Fatma Karabıyık Barbarosoğlu ile Söyleşi*. İstanbul: Timaş.

